

بررسی شیوه‌های مدیریتی امیرالمؤمنین علیه السلام در تعامل با زیردستان برگرفته از زیارت غدیریه
رضیه سادات سجادی - زینب سادات رضوی
علمی - پژوهشی
فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال نوزدهم، شماره ۷۵ «ویژه پژوهش‌های حدیثی»، تابستان ۱۴۰۱، ص ۱۳۳-۱۵۲

بررسی شیوه‌های مدیریتی امیرالمؤمنین علیه السلام در تعامل با زیردستان برگرفته از زیارت غدیریه

رضیه سادات سجادی^۱ / زینب سادات رضوی^۲

چکیده

نحوه مدیریت امیرالمؤمنین نشان می‌دهد که مدیریت در هر مکان و زمانی سبک خاص خود را می‌طلبد، که به این رویکرد مدیریت اقتضائی گفته می‌شود. این پژوهش با بررسی عبارات زیارت غدیریه، به روش توصیفی - تحلیلی در صدد تبیین سبک‌های مدیریتی امام علی علیه السلام مبنی بر شیوه‌های ارتباطی ایشان با زیردستان به ویژه کارگزاران از حیث اخلاقی و عملی است. شیوه‌های مدیریتی امام در زیارت غدیریه را می‌توان به دو بخش صفات اخلاقی و راهکارهای عملی دسته بندی نمود. در بخش صفات اخلاقی؛ عفو و گذشت، خشم و خشنودی برای خدا و تواضع در برابر مردم بویژه مؤمنان و در بخش راهکارهای عملی؛ هدایتگری، به دوش کشیدن بار سختی، کمک بدون چشم‌داشت به فقرا و نیازمندان و تقسیم عادلانه بیت المال را می‌توان بعنوان نمونه ذکر کرد.

کلید واژه‌ها: امیرالمؤمنین علیه السلام - امام هادی علیه السلام - زیارت غدیریه - مدیریت

۱. استادیار دانشگاه قم، قم. بلوار غدیر. دانشگاه قم. دانشکده الهیات و معارف اسلامی. گروه علوم قرآن و

حدیث، .masjed1214@yahoo.com

۲. فارغ التحصیل کارشناسی ارشد دانشگاه قم، z.razavii74@gmail.com

مقدمه

یکی از راه‌های بیان حقائق دین در مکتب تشیع، ادعیه و زیارتی است که از ناحیه معصومین علیهم‌السلام صادر و به شیعیان تعلیم داده شده است.

امام هادی علیه‌السلام با بیان برخی از زیارات از جمله زیارت غدیریه، جایگاه امامت و سیره ائمه اطهار علیهم‌السلام به ویژه امیرالمؤمنین علیه‌السلام را به جامعه اسلامی معرفی کردند. (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۲۳ق، ص ۵۹۹)، با توجه به تبلیغات دشمنان بر علیه معصومین علیهم‌السلام تبیین جایگاه اصلی امامان کاری بس دشوار و ضروری می نمود. (طباطبایی، ۱۳۸۸ش، ص ۳۲۸) بدین جهت در این خصوص از ناحیه امام دهم زیارت جامعه کبیره و زیارت غدیریه صادر شد.

زیارت غدیریه امام هادی علیه‌السلام از جمله زیارتی است که در آن با ارائه بیش از ۳۰ آیه از قرآن مجید به ذکر ۲۰۶ فضیلت از فضائل امیرالمؤمنین علیه‌السلام پرداخته است. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۳۶۱؛ ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۶۷؛ ابن مکی، بی تا، ص ۷۱)

پژوهش حاضر که با هدف تعیین سبک مدیریت امیرالمؤمنین علیه‌السلام و نمایان ساختن مقام والای آن حضرت علیه‌السلام در خلال جملات گهربار امام هادی علیه‌السلام در زیارت مقدسه غدیریه انجام شده، کوشیده است که شیوه‌های ارتباطی امیرالمؤمنین علیه‌السلام با زیردستان را از رهگذر بررسی فرازهای این زیارت بیان کند.

گردآوری اطلاعات در این تحقیق بصورت کتابخانه‌ای صورت گرفته است و در پردازش اطلاعات از شیوه‌های شرح، تعریف، توصیف و تحلیل احادیث، مقایسه و بیان شواهد تاریخی استفاده شده است.

پیشینه پژوهش: برخی از نگارش‌های صورت گرفته با محوریت زیارت غدیریه عبارت است از:

۱- پایان نامه‌ای با عنوان تحلیل زیارت غدیریه؛ امام علی علیه‌السلام در کلام امام هادی علیه‌السلام از بهمن درخشان؛

۲- پایان نامه‌ای با عنوان ویژگی‌های جانشین پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بر اساس استشهادات قرآنی برای زیارت غدیریه؛ از سید جعفر بدری؛

۳- پایان نامه‌ای با عنوان مستندات قرآنی زیارت غدیریه امام هادی (ع) در اثبات ولایت امیرالمؤمنین (ع)، بتول سادات هاشمی؛
در پژوهش‌های فوق، به مسائلی همچون ویژگی‌های جانشین پیامبر اکرم (ص) بر اساس استشهادات قرآنی زیارت غدیریه، مباحث اعتقادی و مستندات قرآنی زیارت غدیریه در اثبات ولایت امیرالمؤمنین (ع) پرداخته شده است. اما مسئله اصلی هیچ یک از دانشوران، بررسی و واریسی دقیق از فهم اخلاق مدیریتی امام علی (ع) در ارتباط با زبردستان آن هم بر پایه زیارت غدیریه نبوده است.

وجه تمایز مقاله حاضر با پژوهش‌های مذکور چنین است که به روش توصیفی-تحلیلی، با استفاده از کتب تاریخی شیعه و عامه و کتب مدیریتی، مولفه‌های مدیریتی امام علی (ع) در ارتباط با زبردستان را در عبارات زیارت غدیریه به صورت مستقل و اختصاصی در مقام مدیر و حاکم بازشناسی و تحلیل کند. بدین منظور ابتدا مولفه‌های مدیریتی امام (ع) در زیارت غدیریه جمع‌آوری و در هر قسمت در قالب تحلیل و بررسی و تطبیق رفتار امام (ع) با زیردستان به عنوان مدیر در سنجه تحلیل قرار می‌گیرد. با توجه به اینکه درباره شیوه مدیریتی امیرالمؤمنین (ع) با محوریت خطبه غدیریه امام هادی (ع) تاکنون کاری صورت نگرفته است از این جهت، موضوع این پژوهش جدید محسوب می‌شود. در این پژوهش ترتیب ویژگی‌های مختلف مدیریتی بر اساس ترتیب فرازهای زیارت غدیریه است.

۱. مفاهیم

قبل از آغاز بحث، لازم است برخی از مفاهیم تعریف شود.

۱-۱. مدیر

در لغت به معنای کارگردان، گرداننده، دوردهنده، اداره کننده و کسی است که کاری را اداره می‌کند. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۱۶۲)

در اصطلاح مدیریت، فرایند به کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی در برنامه‌ریزی، سازماندهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل است که برای دستیابی به اهداف سازمانی و براساس نظام ارزشی مورد قبول صورت می‌گیرد. (رضائیان، ۱۳۸۲ش، ص ۴)

۲-۱. مدیریت اقتضائی یا موقعیتی

به رویکردی گفته می‌شود که در آن حالات و فراگردهای داخلی مناسب سازمان به اقتضای شرایط بیرونی و نیازهای اعضای آن تعیین می‌گردد. (هارولد کونتز، ۱۳۸۷ش، ص ۱۶)

رهیافت اقتضایی که گاهی رهیافت وضعیت نیز نامیده می‌شود، بر اجتناب از اصول‌گرایی مطلق تأکید دارد. در واقع، ضرورت مدیریت بر مبنای اقتضا از این واقعیت نشأت می‌گیرد که عملکرد مدیر در هر زمان، باید با توجه به موقعیت و مجموع شرایط فعالیت وی ارزیابی شود. از این رو تأکید می‌شود که (مدیریت مؤثر)، همواره بر مبنای شناخت مقتضیات تحقق می‌پذیرد. (صرافی زاده قزوینی، ۲(۱۳۹۵): ۵-۱)

با بررسی زندگانی امیرالمؤمنین علیه السلام به عنوان مدیر جامعه عصر خود، مشخص می‌شود که مدیریت حضرت از نوع مدیریت اقتضایی بوده است، زیرا امام در موقعیت‌های گوناگون بر اساس اقتضائات زمانی و مکانی و متناسب با شرایط، تصمیمات گوناگونی را اتخاذ و آن موقعیت خاص را مدیریت می‌کردند.

۳-۱. مدیریت اسلامی

مدیریت اسلامی چه در سطح کلان (امت اسلامی) و چه در سطح خرد (نظام اداری و یا سازمان‌ها) منبعت از اصول و قوانین مشخصی است که بر اساس ملاک‌های اسلامی استوار گشته و سمت و سوی الهی دارد. در مدیریت اسلامی، مدیر علاوه بر هماهنگی فعالیت‌ها باید زمینه‌ساز رشد و تعالی افراد در سازمان نیز (اعم از بعد مادی و معنوی) باشد.

خداوند متعال برای رسیدن انسان به سعادت، دستورهایی را در قالب اوامر و نواهی صادر کرده و از طریق معصومین علیهم السلام به بشر رسانده است، که عمل به آنها لازم و ضروری است. دستورهایی که در زمینه مدیریت از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و امیرالمؤمنین علیه السلام در دوران خلافت (به صورت علنی برای مردم) جامعه، نمایان شده است، مبنایی برای پایه‌گذاری مباحث مدیریت اسلامی‌اند. (ممتازوپرچ، ۱۳۹۵ش، ص ۲۶)

۲. شیوه‌های ارتباطی امام علی علیه السلام با زبردستان

نحوه ارتباط امام علی علیه السلام با زبردستان نشان‌گویی عملی برای مردم و سبب ارتقای سطح دینی و فرهنگی آنان است. این شیوه‌ها با توجه به زیارت غدیریه به دودسته راهکارهای عملی و صفات اخلاقی تقسیم میشوند. به این معنی که گاه رفتار امام با زبردستان منبعث از اخلاق ایشان است و گاه برگرفته از راهکارهای عملی آن حضرت است.

۱-۲. راهکارهای عملی

شریعت الهی از دو بخش نظری و عملی تشکیل می‌شود. خداوند متعال اهل بیت علیهم السلام را آفرید که سزاوارترین مردم در تطبیق نظریات شریعت الهی در عمل و در اجتماع هستند و امام علی علیه السلام نیکوترین تطبیق دهنده این نظریات به صورت عملی در حکومت خود بودند. برخی از این راهکارهای عملی طبق زیارت غدیریه عبارت‌اند از:

۱-۱-۲. هدایتگری

■ امام هادی علیه السلام در زیارت غدیریه در چند جا به هدایتگری امیرالمؤمنین علیه السلام اشاره کرده‌اند؛ از جمله:

یکم. تَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ: [خلق را] به سوی حق و راه راست هدایت می‌نمودی.

دوم. وَالْهَادِي إِلَى الرَّشَادِ: وراهنمای به سوی راه راست هستی.

سوم. وَلَا ضَلَلْتُ وَلَا ضَلَّ بِي: [تویی که فرمودی] او هرگز من گمراه نشده‌ام و کسی به وسیله من گمراه نگشته.

چهارم. وَلَمْ تَبْغِ بِالْهُدَى بَدَلًا: ابداً چیزی را جایگزین هدایت نکردی [وهدایت خدا را به چیزی نفروختی]

پنجم. وَأَحْيَا بِحُجَّتِكَ مَنْ سَعِدَ فَهُدِي: و سعادت‌مندان [اصحاب] به حجت و ارشاد تو هدایت یافتند و زنده [جاوید] گردیدند.

توضیح: خداوند متعال در قرآن کریم خطاب به پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ

وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ (رعد/۷) توفیق همداردهنده‌ای و برای هر قومی هدایت‌کننده‌ای است. برخی از مفسرین در تفسیر این آیه بنا بر کلام رسول گرامی اسلام ﷺ، حضرت امیرالمؤمنین علی را مصداق ولای «هدایتگری» معرفی کرده‌اند. پیامبر اکرم ﷺ فرموده‌اند: «المنذر أنا، والهادی علی بن ابی طالب علیهما السلام» (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۶۰۸).

* والهادی الی الرشاد. امیرالمؤمنین علی در تعلیم و هدایت و آگاه‌سازی مردم کوتاهی نکردند، و در خطبه‌ها و دیگر سخنانشان، کلید هدایت و راه‌های هدایت را به آنان نشان دادند و فرمودند: «من در میان شما چونان چراغ درخشان در تاریکی هستم، که هر کس به آن روی می‌آورد، از نورش بهره‌مند می‌گردد. ای مردم! سخنان مرا بشنوید، و به خوبی حفظ کنید، گوش دل خود را باز کنید تا گفته‌های مرا بفهمید». (شریف رضی، ۱۳۹۴ش، خ ۱۸۷، ص ۲۶۲)

و در خطبه ۱۶۷ نهج البلاغه، ضرورت پیروی از راه‌های هدایت توسط امام بیان شده آنجا که می‌فرمایند: «خداوند بزرگ، کتابی هدایت‌گرفرستاد، نیکی و بدی، خیر و شر را آشکارا در آن بیان فرمود. پس راه نیکی در پیش گیرید، تا هدایت شوید و از شر و بدی پرهیز کنید، تا در راه راست قرار گیرید». (همان، خ ۱۶۷، ص ۲۲۶)

از جمله مهم‌ترین دستاوردهای هدایتگری و آگاه‌سازی مردم توسط امام علی، حفاظت از روح قرآن کریم و سنت پیامبر ﷺ بود که امام علی با هدایتگری خود، از تحریف قرآن و سنت جلوگیری کردند.

این سخنان ارزشمند امام علی حکایتگر آن است که ایشان همانند سایر زمامداران و مدیران نبودند که تنها به حکومت داری خویش بیندیشند و از هدایتگری مردم که مهم‌ترین وظیفه امام و رهبر و مدیر یک جامعه است، غفلت نمایند.

هیچ جامعه‌ای بدون کنترل و هدایت، به بهره‌وری نخواهد رسید. بنابراین آنگاه که مدیری هدایتگر چون حضرت علی تمام امور مربوط به هدایت را به مردم ابلاغ کند، باعث ایجاد انگیزه در آنان شده و وصول آن جامعه را اهداف مدنظر را در پی خواهد داشت.

۲-۱-۲. به دوش کشیدن بار سختی

در زیارت غدیریه چنین می‌خوانیم:

■ **يَكْمُ. قَدْ كَفَيْتَهُمُ الْمُؤْنَةَ وَ تَكَفَّلَتْ دُونَهُمُ الْمُعُونَةُ:** تو [در جنگ احد] تنها کسی بودی که مؤونت و زحمت جنگ را از سپاه اسلام برداشتی و متکفل یاری دین بدون مساعدت دیگران شدی

دوم. **وَلَا تَهْنُ عِنْدَ الشَّدَائِدِ:** و هنگام سختی‌ها سست نگشتی.

توضیح: در قرآن کریم، تحمل سختی‌ها در راه دین و برای کسب رضای الهی، از موجبات ورود به بهشت محسوب شده است. (بقره/۲۱۴)

هنگامی که امیرالمؤمنین پس از سالها خانه نشینی، با اصرار شدید مردم به خلافت ظاهری رسیدند، حکومت ایشان در آن روز با مشکلات فراوانی توأم بود.

امام علی علیه السلام در لحظه بیعت به بیان‌های گوناگون سختی این حکومت را گوشزد نموده بودند؛ در همان ابتدا فرمودند: «سوگند به خدایی که دانه را شکافت و جان را آفرید، اگر حضور فراوان بیعت‌کنندگان نبود، و یاران، حجت را بر من تمام نمی‌کردند. و اگر خداوند از علماء عهد و پیمان نگرفته بود که در برابر شکم بارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان، سکوت نکنند، مهار شتر خلافت را بر کوهان آن انداخته، رهایش می‌ساختم و آخر خلافت را با کاسه اول آن سیراب می‌کردم». (شریف رضی، خ ۳، ص ۳۱)

از جمله مشکلات دوران آن حضرت؛ انحراف و بدعتها، تبعیض، فتنه بنی‌امیه، استناداران ناصالح را می‌توان نام برد. مدیر قوی کسی است که در شرایط سخت، مسئولیت پذیر باشد و برای اصلاح شرایط سخت و طاقت فرسا اقدام نماید، و امیرالمؤمنین علیه السلام نمونه بارز مدیر کامل و قدرتمند و تلاشگر بودند.

۲-۱-۳. کمک بدون چشمداشت به فقرا و نیازمندان

در زیارت غدیریه به این مهم چنین اشاره شده است:

■ **يَكْمُ. أَنْتَ مُطْعِمُ الطَّعَامِ عَلَى حُبِّهِ مَسْكِينًا وَ يَتِيمًا وَ أَسِيرًا لَوْجِهِ اللَّهِ لَا تُرِيدُ مِنْهُمْ جَزَاءً وَ لَا شُكُورًا:** توئی که برای خدا، به مسکین و یتیم و اسیر طعام دادی با وجودی که خود

احتیاج به آن غذا داشتی، از آنها پاداش و سپاسی نمی‌خواستی
دوم. لَمْ تَبْعِ بِالْهُدَى بَدَلًا: ابدا چیزی را جایگزین هدایت نکردی [وهدایت خدا را به
چیزی نفروختی].

توضیح: در فرمان امیرالمؤمنین علیه السلام قانون کارگری و نحوه رسیدگی به وضع نیازمندان،
تبیین شده و مالک اشتر، فرماندار امام علیه السلام، موظف بوده است فرمان مولایش را بدین
شرح اجرا کند:

«خدا را! را! در خصوص طبقات پایین و محروم جامعه، که هیچ چاره‌ای ندارند،
[و عبارتند] از زمین‌گیران، نیازمندان، گرفتاران و دردمندان. در این طبقه محروم گروهی
خویشتن داری کرده، و گروهی به گدایی دست نیاز برمی‌دارند، پس برای خدا پاسدار
حقی باش که خداوند برای این طبقه معین فرموده است. بخشی از بیت‌المال و بخشی
از غله‌های غنیمتی اسلام را در هر شهری به طبقات پایین اختصاص بده؛ زیرا برای
دورترین مسلمانان همانند نزدیک‌ترین آنان سهمی مساوی وجود دارد و تو مسئول رعایت
آن هستی». (شریف رضی، نامه ۵۳، ص ۴۰۳)

با توجه به نامه امیرالمؤمنین علیه السلام به مالک، مدیرمسلمان بایستی به قلب خود رحمت
به رعیت و محبت و لطف به آنها را بفهماند.

روزی امیرالمؤمنین علیه السلام در دوران حکومت خویش از جایی عبور می‌کردند که نگاهشان
به پیرمرد فرتوت و درمانده‌ای افتاد که در حال گدایی بود، امام علیه السلام از دیدن این صحنه
متاثرگشته و علت را جویا شدند، اطرافیان گفتند این شخص نصرانی است و از راه کارگری
زندگی خود را می‌گذرانده و اکنون از کار افتاده است و دیگر کسی او را برای کار استخدام
نمی‌کند، امام علی علیه السلام به همراهان خود که ظاهراً از مدیران حکومتی بودند فرمودند: تا
زمانی که جوان بود از او کار کشیدید، و حال که پیر شده است، او را اینگونه به حال خود رها
کرده‌اید. در این هنگام امام علیه السلام دستور دادند که از بیت‌المال مسلمین برای این شخص
نصرانی، هزینه‌های زندگی و مخارج او را تامین کنند. (طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۶، ص ۲۹۳)
امام علی علیه السلام در نامه‌ای به یکی از فرمانداران خویش، می‌نویسند: در مصرف اموال

عمومی که در دست توجع شده است اندیشه کن، و آن را به عیالمندان و گرسنگان پیرامونت ببخش، و به مستمندان و نیازمندانی که سخت به کمک مالی تو احتیاج دارند برسان، و مازاد را نزد ما بفرست، تا در میان مردم نیازمندی که در این سامان هستند تقسیم گردد. (شریف رضی، نامه ۶۷، ص ۴۳۳)

در روایات است که علی بن ابی طالب (ع) روزه می‌گرفتند و افطارشان را به نیازمندان می‌دادند که این آیه درباره آن حضرت نازل شد: «وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا»؛ (انسان/۸)، (بحرانی، ۱۳۷۴ ش، ج ۵، ص ۵۴۶؛ بروجردی، ۱۳۸۶ ش، ج ۲۶، ص ۸۷۸؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۲۲؛ مفید، بی تا، ص ۳۷۰؛ ابن بابویه، ۱۳۷۸ ش، ج ۲، ص ۱۹۱؛ ابن حیون مغربی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۲۲۰). امام هادی (ع) در زیارت غدیریه به این ویژگی امام علی (ع) اشاره می‌کنند و می‌فرمایند: «انت مطعم الطعام علی حبه مسکینا ویتیمان و اسیرالوجه الله».

در خبری دیگر است که روزی امیرالمؤمنین (ع) تنها چهار درهم داشتند که یکی از آنها را در شب و یکی از آنها در روز و درهم سومی را پنهان و چهارم را آشکارا صدقه دادند و به نیازمندان کمک کردند که این آیه، در حق امام نازل شد: «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ» (بقره/۲۷۴). (کوفی، ۱۴۱۰ ق، ص ۷۰؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۲، ص ۲۸۸)

امام علی (ع) به عنوان حاکم جامعه اسلامی به تمامی مردم در طول تاریخ هم در گفتار و هم در رفتار خود آموختند، که اسلام، آیین دوستی و برادری است، و هنگامی این ویژگی به دست می‌آید که همه نسبت به یکدیگر احساس مسئولیت کنند و در برابر خدا و قانون و مقررات الهی، تسلیم باشند.

۴-۱-۲. تقسیم عادلانه بیت المال

امام هادی در زیارت غدیریه عدالت آن حضرت را چنین توصیف می‌کنند:

■ وَأَنْتَ الْقَاسِمُ بِالسَّوِيَّةِ وَالْعَادِلُ فِي الرَّعِيَّةِ: و تویی قسمت کننده [حقوق امت و بیت

المال] به تساوی و سلطان با عدالت کامل در حق رعیت.

توضیح: یکی از اصولی که در نظام اجتماعی اسلام، حاکم بر کلیه مقررات و روابط اجتماعی است، وجوب عدل و احسان است. چنانکه خداوند متعال می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (نحل/۹۰)؛

امیرالمؤمنین علیه السلام به فرماندار خود مالک اشتر می‌فرماید: «إِنَّ أَفْضَلَ قُرَّةِ عَيْنِ الْوَلَاةِ اسْتِقَامَةُ الْعَدْلِ فِي الْبِلَادِ» (شریف رضی، نامه ۵۳، ص ۴۰۲)؛ «بالاترین نور چشمی حاکمان، برقراری عدالت در همه بلاد است».

ایشان استمرار دولت و پایداری یک نظام را در اجرای عدالت و استقرار قسط می‌شناسند. لذا در اولین روزهای خلافتشان، در برابر رسم زشت خلفا، که بیت‌المال را بر اساس سوابق افراد در جنگ‌های صدر اسلام و یا سبقت در ایمان و مانند آن تقسیم می‌کردند، ایستادگی کردند و این عدم مساوات در تقسیم بیت‌المال را خلاف دستور قرآن برشمردند. (محمودی، ۱۳۹۶ق، ج ۱، ص ۱۵۱) یکی از ویژگی‌هایی که امیرالمؤمنین علیه السلام به آن شهرت یافته بودند این بود که اموال را به صورت مساوی در بین مردم تقسیم می‌کردند و عدالت را در بین رعیت ایجاد کردند. (اسکافی، ۱۴۰۲ق، ص ۲۲۷؛ کاندهلوی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۱۱۳)

امام علیه السلام در جای دیگر خطاب به مهاجران و انصار فرمودند که بی‌جهت مالی را به کسی نخواهند داد و «لأسوين بين الأسود والأحمر»؛ میان سیاه و سفید به تساوی رفتار خواهم کرد. (مفید، ۱۳۸۸ش، ص ۱۵۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۱، ص ۱۰۶؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۳۵ق، ج ۱۱، ص ۹۳)

این رفتارهای امام علیه السلام نشان می‌دهد یک رهبر آگاه باید عادل باشد و از ستم دیدگان و مظلومان حمایت کند و در برابر ستمگران و جنایتکاران ایستادگی نماید.

۲-۲. صفات اخلاقی

از آنجا که خدا، انسان را به عنوان موجودی اجتماعی آفریده، لذا لازم است صفاتی را دارا باشد تا در زندگی اجتماعی آنها را بکار گیرد. از جمله این ویژگی‌ها اخلاق است.

اخلاق جمع خلق و خلق است به معنای سرشت، خوی، طبیعت و امثال آن؛ که به معنای صورت درونی و باطنی و ناپیدای آدمی به کار می‌رود که با بصیرت درک می‌شود. (زیبیدی، بی تا، ج ۲۵، ص ۲۵۷). امام علی علیه السلام در اخلاق نیز امام و رهبر و الگوهستند و اخلاق واقعی را برای ما مجسم می‌کنند. برخی از ویژگیهای اخلاقی که با توجه به زیارت غدیریه با مدیریت امام و زیردستانشان پیوند دارد، به شرح ذیل است:

۲-۱- عفو و گذشت

در فرازی از این زیارت شریف می‌خوانیم:

■ **يَكُم. وَ عَنِ النَّاسِ عَافِيًا غَافِرًا؛** و گذشت کننده از مردم و آمرزنده آنان بودی.
دوم. **وَالْعَافِي عَنِ النَّاسِ؛** و گذشت کننده از مردم بودی.

توضیح: عفو به معنای گذشتن از گناه و ترک کیفر آن، و اصل و ریشه این واژه به معنی محو و نابودی است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص ۷۲)

امام صادق علیه السلام در تعریف اصطلاحی عفو می‌فرماید: «عفو کردن و از تقصیر گذشتن با وجود قدرت و انتقام، طریقه پیامبران و متقیان است و معنی عفو آن است که هرگاه از کسی جرمی و تقصیری نسبت به تو واقع شود، پی او نیروی و به او اظهار نکنی و از ظاهر و باطن فراموش کنی و احسان را به او زیاده‌تر از پیش کنی». (منسوب به امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۷ش، ج ۱، ص ۱۵۸)

امیرالمؤمنین علیه السلام تجسم عینی عفو و گذشت است. یکی از نمونه‌های این ویژگی اخلاقی امام علی علیه السلام را در جنگ جمل مشاهده می‌کنیم. دشمنی‌های سرمداران این جنگ سبب کشته شدن گروه زیادی از مسلمانان شده بود و از همه مهم‌ترین آنکه علیه امام و حاکم جامعه اسلامی خروج کرده بودند، اما امام علیه السلام آنان را آن گونه که مستحق بودند مجازات نکردند و دستور دادند تا مجروحین جنگی دشمن را نکشند، و افرادی را که فرار می‌کنند اسیر نگیرند (کلینی، بی تا، ج ۲، ص ۲۵۸). هم چنین یکی از همسران پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را که یکی از سران فتنه جنگ بود، به همراه گروهی از زنان بصره در لباس مردان با احترام به مدینه فرستادند. (دینوری، ۱۳۸۸ق، ج ۱، ص ۸۰)

اگر امیرالمؤمنین علیه السلام در جنگ جمل عفو و گذشت را در پیش نمی‌گرفتند در اسلام یک مبنای جدیدی تحت عنوان انتقام کامل از دشمن به وجود می‌آمد که سبب از بین رفتن اساس اسلام می‌شد.

حضرتش با این اخلاق مدیریتی والا، در عمل، الگوی کاملی برای زیردستان و به ویژه کارگزاران خود بودند.

۲-۲-۲. خشم و خشنودی برای خدا

امام هادی علیه السلام این ویژگی را در زیارت غدیریه چنین بیان می‌کنند:

■ یکم. **وَإِذَا عُصِيَ اللَّهُ سَاخِطًا**: و [تویی آن که] زمانی که خدا معصیت شود خشمناک

می‌شود

دوم. **وَإِذَا أَطِيعَ اللَّهُ رَاضِيًا**: و [تویی آن که] چون خداوند، اطاعت شود خشنود می‌گردد. توضیح: در دین اسلام عبادت و تقرب به خدا، در نماز و روزه و حج خلاصه نمی‌شود، بلکه انجام مسئولیت‌های اجتماعی از جمله احسان و خدمت بندگان خدا، رفع گرفتاری و حل مشکلات آنان نیز در صورتی که با قصد قربت و برای رضای الهی انجام گیرد، از بهترین عبادت‌ها محسوب می‌شود و در برخی موارد، از ده‌ها حج و عمره مقبول هم با ارزش‌تر است. (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۹۳)

از دیدگاه علی بن ابی طالب علیه السلام حکومت بر مردم به هیچ وجه هدف نیست، بلکه امانت الهی است که باید در جهت خدمت به بندگان خدا و به عنوان وسیله‌ای جهت رفع نیازهای محرومان و نیازمندان قرار گیرد.

نقل است روزی «سوده» دختر عماره همدانی برای شکایت از مأمور مالیات به خدمت امیرالمؤمنین علیه السلام رسید. امام با عطف فراوان از او پرسیدند: کاری داری؟ سوده شکایت خود را مطرح ساخت. حضرت امیر علیه السلام برستمی که بر آن زن رفته بود، گریستند و فرمودند: بار خدایا! من او (مأمور مالیات) را فرمان نداده‌ام تا به بندگان ستم روا دارد و حقت را ترک گوید. آنگاه کاغذی را از جیب خود در آوردند و نامه‌ای به این مضمون نوشتند: پیمان‌ها و میزان را کامل کن و به مردم چیزی را کم نفروش و در زمین فساد برپا مکن، چون

این نامه من به تو برسد، آنچه را که در اختیار داری، نگاه دار تا کسی که آن را از تو تحویل خواهد گرفت، بیاید. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۱، ص ۱۱۹).

خشم و خشنودی امام علیه السلام با معیار اطاعت خدا بود. لذا عدالت، ستم‌گریزی و صفات پسندیده دیگر سرلوحه رفتار حاکم قرار خواهد گرفت که این امر بقای دولت و رضایت مردم را بدنبال خواهد داشت.

۲-۲-۳. تواضع در برابر مردم بویژه مومنان

در زیارت شریف غدیریه تواضع امیرالمؤمنین علیه السلام چنین توصیف شده است:

■ **يَكُم. مَوْلَايَ فَضْلِكَ لَا يَخْفَى: مَوْلَايَ مِنْ فَضْلِ تَوَمَخْفَى نَمِي مَانَد**

دوم. وَلَقَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى فِيكَ مِنْ قَبْلُ وَهُمْ كَا رَهُونَ: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ... (مائده/۵۴): خداوند از پیش درباره تو آیتی نازل کرد حال آنکه اکثر امت کراهت از قبول آن داشتند؛ از جمله: ای گروهی که ایمان آوردید هر کس از شما که از دین خود برگردد، بزودی خدا قومی را که دوست دارد و آنها نیز خدا را دوست دارند و نسبت به مؤمنان فروتن و به کافران سرافراز و مقتدرند به نصرت اسلام برمی‌انگیزد.

توضیح: در شریعت مقدس اسلام هر فرد مسلمان دارای احترام است و هیچ‌کس حق توهین و بی‌اعتنایی به او را ندارد. همه باید با یکدیگر مهربان و با محبت باشند و هرگز نباید پست‌ها و ریاست‌ها این اصل اساسی را خدشه دار کنند.

حضرت علی علیه السلام به مردم احسان و مهربانی می‌کردند چنانکه لطف ایشان شامل دوست و دشمن، توانمند و نیازمند و... می‌شد و بر مبنای قوانین الهی به همه افراد نیکی می‌کردند. روزی امیرالمؤمنین علیه السلام در عصر خلافتشان، در شهر کوفه عبور می‌کردند. بانویی را دیدند که مشکی پر از آب بردوش گرفته و به سختی به سوی خانه خود می‌برد، حضرت علیه السلام مشک را از او گرفتند و بردوش خود نهادند و آن را تا خانه آن بانورساندند، در راه از سخنان آن خانم متوجه شدند همسرش در یکی از جنگ‌ها کشته شده و او نیز نیازمند است. آن شب امام علیه السلام بسیار مضطرب و نگران بودند، تا اینکه فردای آن روز زنبیلی را پراز طعام

کردند و برای آن بانو بردند و همواره الطاف خود را شامل حال آن زن و کودکش می‌کردند. (مازندرانی، ۱۳۷۹ ش، ج ۲، ص ۱۱۵) این الطاف سرشار امام حکایتگر قول امام هادی علیه السلام است که در رابطه با امیرالمؤمنین علیه السلام فرموده‌اند: مولای فضلک لا یخفی؛ و در واقع الطاف امام بر مردم پوشیده نبوده است.

امیرالمؤمنین علیه السلام نه تنها نسبت به پیروان خود بلکه حتی نسبت به دشمنان خود نیز بر اساس موازین دینی رفتاری همراه با مهر و محبت داشتند. به عنوان مثال هنگامی که حضرت علیه السلام با ضربت ابن ملجم در بستر بیماری افتادند، سفارش قاتل خود را نیز به فرزند خود امام حسن علیه السلام کردند و فرمودند: نسبت به ابن ملجم مهربان باش، او اسیرتوست، به او رحم و احسان کن. (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۴۲، ص ۲۸۷)

به راستی امام علی علیه السلام نمونه کاملی از ویژگی‌های اخلاقی عالیه انسانیت، مهربانی، عفو، خوشرویی، عدل و شفقت هستند.

«انسان بنده نیکی کردن است» (تمیمی آمدی، ۱۳۸۳ ش، ص ۶۱) و واضح است که مردم به سمت نیکوکاران گرایش پیدا می‌کنند.

امیرالمؤمنین علیه السلام همواره در مقابل مؤمنان تواضع می‌کردند و در سخنان خود نیز به این صفت پسندیده اخلاقی اشاره و بدان توصیه می‌فرمودند. آن گرامی نه تنها خود در مقابل مردم فروتن بودند بلکه کارگزاران خود را نیز امر به تواضع و فروتنی می‌کردند، از جمله اینکه در نامه‌ای برای فرماندار مصر، محمد بن اُبی بکر، این چنین به او دستور دادند: «با مردم، فروتن، نرم خو و مهربان، گشاده رو و خندان باش و...» (شریف رضی، نامه ۲۷ ص ۳۶۳).

تألیف قلوب و ایجاد محبت و دوستی، سبب جلب توجه مردم و تقویت علائق و پیوند هر چه مستحکم‌تر امت اسلامی با یکدیگر است. فروتنی دل‌های مردم را نرم و نسبت به یکدیگر رئوف و مهربان می‌سازد. امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرمایند: «نتیجه فروتنی، دوستی و محبت، و نتیجه تکبر، خواری و دشنام است» (لیثی واسطی، ۱۳۷۶ ش، ص ۲۰۹)

به سبب همین آموزه‌ها، در زمان حکومت امیرالمؤمنین علیه السلام مسلمانان چنان دوستدار ایشان به عنوان حاکم دولت اسلامی بودند، که وجود امام علیه السلام را بر جان و مالشان برتری می‌دادند.

نتیجه‌گیری

از مباحثی که در این نوشتار بیان شد، نتایج ذیل قابل استفاده است:

- مدیریت، فرایند به کارگیری موثر و کارآمد منابع مادی و انسانی در برنامه ریزی، سازماندهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل است که برای دستیابی به اهداف سازمانی و براساس نظام ارزشی مورد قبول، صورت می‌گیرد.

- از جمله روش‌های مدیریتی امیرالمؤمنین علیه السلام در برخورد با زبردستان در حکومت خود، هدایتگری است. امام علیه السلام با به کارگیری این روش تلاش کردند انحرافات به وجود آمده در امت اسلامی را از بین ببرند و با آگاه سازی مردم، از تحریف قرآن و سنت جلوگیری کنند. رهبری و هدایت مردم توسط حاکم جامعه باعث روشننگری آنها و ایجاد انگیزه و تلاش برای رساندن اجتماع به اهداف عالی خواهد شد.

- پذیرش اداره حکومتی نابسامان، ایستادگی در مقابل انحرافات و بدعت‌ها، ایجاد برابری در تقسیم اموال بین مردم، آگاهی دادن به مردم نسبت به فتنه انگیزان به ظاهر حق طلب، سخت‌گیری و برخورد قاطعانه نسبت به کارگزاران متخلف و... نظام مدیریتی امام علیه السلام در پیشبرد اهداف حکومتی را نشان می‌دهد. که حضرت علیه السلام با ظرفیت فکری و روحی و شرح صدر لازم توانستند حکومت توأم با سختی‌های فراوان آن روز را به بهترین وجه ممکن اداره کنند.

- در شریعت مقدس اسلام هر فرد مسلمان دارای احترام است و هیچ کس حق توهین و بی‌اعتنایی به او را ندارد، همه باید با یکدیگر مهربان و با محبت باشند. و هرگز نباید پست‌ها و ریاست‌ها این اصل اساسی را خدشه دار کنند. لطف امام علی علیه السلام نسبت به مردم و تواضع ایشان به عنوان حاکم در برابر آنها نشان دهنده رفتار انسان مدارانه و خدا محور حضرت علیه السلام است و مدیری که نسبت به زبردستان خود عطف و انسانیت داشته باشد باعث ایجاد محبوبیت در نزد کارگزارانش شده و خدمت متقابل آنان را طبق اهدافش در پی خواهد داشت و جایگاه وی نیز مستحکم خواهد شد.

- رسیدگی به نیازمندان و برطرف کردن نیازهای آنها توسط مدیر و حاکم، باعث ایجاد فرهنگ مواسات در جامعه و حفاظت بر پیوستگی جامعه و بقای حکومت خواهد شد.

امیرالمومنین علیه السلام در جامعه اسلامی همواره در شب‌های تاریک مواد غذایی را به دوش می‌گرفتند و به خانه فقرا می‌بردند. آنها را سیر می‌کردند در حالیکه خود گرسنه بودند. بنابراین خدمت‌رسانی و توجه به احتیاجات مردم به عنوان شاخصه اصیل در سیره امیر مومنان علیه السلام مشهود است.

- یکی از اصولی که در نظام اجتماعی اسلام، حاکم بر کلیه مقررات و روابط اجتماعی است، وجوب عدل و احسان است. برای حکومتی که هدفش برقراری عدالت است رهبری عدالت‌خواه نیاز است. مدیریت با حقوق و قوانین و اجرای آنها رابطه نزدیکی دارد و مهم‌ترین شرط یک مدیر ناجح، آگاهی و توانایی در اجرای قوانین به صورت صحیح و عادلانه است. تاکید بر اصل عدالت و محقق ساختن آن در جامعه باعث اصلاح‌گره‌های کور اجتماعی و سیاسی و اقتصادی خواهد شد. ایستادگی امام علی علیه السلام در اولین روزهای خلافتشان، در برابر تقسیم ناعادلانه بیت‌المال و ایجاد برابری و عدالت در بین رعیت، نشانگر عدالت و مدیریت صحیح ایشان در حکومت است.

- یکی از مهم‌ترین ارکان اسلام، اخلاق است، اخلاق در سازندگی و اصلاح اجتماع، نقش مهمی دارد و سبب ماندگاری جامعه است. به همین دلیل یک رهبر لایق و مدیر حاذق لازم است حتی در سخت‌ترین شرایط نیز مسائل اخلاقی و زیرمجموعه‌های آن از جمله اغماض را در نظر گرفته و رعایت کند، که مهم‌ترین نتیجه آن اتحاد و پیوستگی جامعه است. امیرالمومنین علیه السلام با وجود دشمنی‌هایی که سردمداران جنگ جمل بر ایشان روا داشته بودند و فتنه برپا کرده و علیه امام و حاکم اسلامی خروج کرده بودند، آنان را آنگونه که انتظار می‌رفت مجازات نکردند و دستور دادند تا مجروحین جنگی را نکشند و همسر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را به همراه گروهی از زنان با احترام به مدینه فرستادند. بنابراین ایشان به عنوان مدیر و حاکم جامعه اسلامی بجای انتقام راه عفو و گذشت را اتخاذ کردند، لذا رهبر جامعه باید بر اصالت هدف خود تکیه کند و از غایت اصلی حفاظت کرده و درگیر ضعف‌های اخلاقی نگردد.

- از دیدگاه علی بن ابی‌طالب علیه السلام تشکیل حکومت اسلامی مبتنی بر اقامه حدود الهی و انجام وظایفی است که بر عهده دولت‌مردان است. از نظر امام علیه السلام حکومت بر مردم

به هیچ وجه هدف نیست، بلکه امانت الهی است، به همین دلیل مهم‌ترین وظیفه خود را اطاعت از خدا می‌دانستند و براین اساس خشنود و یا خشمگین می‌گشتند. مهم‌ترین دستاورد این اعتقاد آن است که چون خداوند متعال خالق تمام موجودات است، بنابراین اگر اطاعت از خدا محور باشد، عدالت و دیگر صفات حسنه سرلوحه رفتار و تصمیمات حاکم قرار خواهد گرفت که حاصل آن بقای دولت و رضایت عموم مردم خواهد بود.

- نتیجه این که مدیریت امیرالمؤمنین علیه السلام از نوع مدیریت اقتضائی است. و این نوع مدیریت اقتضاء می‌کند که عملکرد مدیر در هر زمان، باید با توجه به موقعیت و مجموع شرایط وی ارزیابی شود و به همین دلیل مدیریت اقتضائی همواره بر مبنای شناخت مقتضیات تحقق می‌پذیرد. الگوپذیری از روش‌های مدیریتی امیرالمؤمنین علیه السلام با استفاده از زیارت غدیریه، باعث پیشرفت مدیریت در امور مختلف جامعه و ارائه راهکارهای اساسی برای حل شدن مشکلات در زمینه‌های مختلف خواهد بود.

منابع

قرآن کریم. ترجمه: حسین انصاریان.

نهج البلاغه. ترجمه. محمد دشتی، تهران، اسوه، چاپ پنجم، ۱۳۹۴ ش.

۱. ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله. شرح نهج البلاغه. محقق، محمد ابوالفضل ابراهیم، قم: مکتبه آیه الله مرعشی نجفی، بی‌تا، ۱۴۰۴ ق.

۲. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی. عیون اخبار الرضا علیه السلام. محقق، مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان، بی‌تا، ۱۳۷۸ ش.

۳. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی. من لایحضره الفقیه. تحقیق، علی اکبر غفاری، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بی‌تا، ۱۴۱۳ ق.

۴. ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد. شرح الاخبار فی فضائل الائمة الاطهار علیهم السلام. تحقیق، محمد حسین حسینی جلالی، قم، جامعه مدرسین، بی‌تا، ۱۴۰۹ ق.

۵. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام. قم، علامه، بی‌تا، ۱۳۷۹ ش.

۶. ابن فارس، ابواحمد. معجم مقاییس اللغة. ج ۳، تحقیق، عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، بی‌تا، ۱۴۰۴ ق.

۷. ابن مشهدی، محمد بن جعفر. المزار الکبیر. تحقیق، جواد قیومی اصفهانی، قم: دفتر

- انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بی تا، ۱۴۱۹ ق.
۸. ابن مکی (شهید اول)، محمد، المزار، تحقیق، محمدباقر موحد ابطحی اصفهانی، قم: مدرسه امام مهدی علیه السلام، بی جا، بی تا.
 ۹. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب. تحقیق، جمال الدین میردامادی، بیروت، دارالفکر، بی تا، ۱۴۱۴ ق.
 ۱۰. ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، مقاتل الطالبیین، شرح و تحقیق: احمد صقر، قم، المكتبة الحیدریة، بی تا، ۱۴۲۳ ق.
 ۱۱. اسکافی، محمد بن عبدالله، المعیار والموازنة فی فضائل الامام امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله علیه، مصحح: محمدباقر محمودی، بی جا، بی نا، بی جا، ۱۴۰۲ ق.
 ۱۲. امینی، عبدالحسین، الغدیر فی الكتاب و السنة و الادب، مترجم محمدباقر بهبودی، تهران بنیاد بعثت، بی جا، ۱۳۵۴ ش.
 ۱۳. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، تحقیق: قسم الدراسات الاسلامیة مؤسسه البعثة، قم، مؤسسه البعثة، بی جا، ۱۳۷۴ ش.
 ۱۴. بروجردی، حسین، جامع احادیث الشیعه، تهران، فرهنگ سبز، بی تا، ۱۳۸۶ ش.
 ۱۵. ثقفی، ابراهیم بن محمد بن هلال، الغارات، مترجم عبدالمحمد آیتی، تهران، وزارت ارشاد، بی جا، بی تا.
 ۱۶. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، مرکز البحوث و تنقیة المعلومات دارالتأسیل، بیروت، دارالتأسیل، بی جا، ۱۴۳۵ ق.
 ۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعة. ج ۱۵، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، بی جا، ۱۴۰۹ ق.
 ۱۸. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تفتیة العلم، تحقیق: یوسف عش، بی جا: داراحیاء السنة النبویة، چاپ دوم، بی تا.
 ۱۹. دینوری، عبدالله بن مسلم بن قتیبه، الامامة و السیاسة، محقق: طه محمد الزینی، مصر: مكتبة مصطفى البابی، بی جا، ۱۳۸۸ ق.
 ۲۰. رضائیان، علی، اصول مدیریت، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ چهاردهم، ۱۳۸۲ ش.
 ۲۱. زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دار مكتبة الاحیاء، بی جا، بی تا.
 ۲۲. زمخشری، محمود بن عمر. ربیع الأبرار و نصوص الأخبار. محقق: عبدالامیر مهنا، بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، چاپ اول، ۱۴۱۲ ق.

۲۳. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیه الله مرعشی نجفی، بی‌جا، ۱۴۰۴ ق.
۲۴. سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، تاریخ الخلفاء، حلب، دارالقلم، بی‌جا، ۱۴۱۱ ق.
۲۵. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، علل الشرائع، مترجم محمد جواد ذهنی تهرانی، قم داوری، بی‌جا، ۱۴۲۱ ق.
۲۶. صراف‌زاده قزوینی، اصغر، «رهیافت اقتضائی در مدیریت». چهارمین کنفرانس ملی مدیریت، اقتصاد و حسابداری، ۲ (۱۳۹۵) ۱-۵.
۲۷. طباطبائی، سید محمد کاظم، تاریخ حدیث شیعه (۱) عصر حضور، تهران سمت و دانشکده علوم حدیث، چاپ اول، ۱۳۸۸ ش.
۲۸. طباطبائی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بی‌جا، ۱۳۹۰ ق.
۲۹. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو، بی‌جا، ۱۳۷۲ ش.
۳۰. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الامم و الملوک، بیروت: روائع التراث العربی، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۷ ق.
۳۱. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۵ ش.
۳۲. فاضل موحدی لنکرانی، محمد، آیین کشورداری از دیدگاه امام علی علیه السلام، تنظیم و تدوین حسین کریمی زنجانی، قم مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، چاپ نهم، ۱۳۸۵ ش.
۳۳. کاندهلوی، محمد بن یوسف بن محمد، حیاة الصحابة، بیروت: مؤسسه الرسالة للطباعة والنشر والتوزیع، چاپ اول، ۱۴۲۰ ق.
۳۴. کلینی، محمد بن یعقوب، الروضة من الکافی (گلستان آل محمد)، مترجم محمد باقر کمره‌ای، تهران، کتابفروشی اسلامیه، بی‌جا، بی‌تا.
۳۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری؛ محمد آخوندی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی‌جا، ۱۴۰۷ ق.
۳۶. کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی. تهران مؤسسه النشر فی وزارة الارشاد الاسلامی، بی‌جا، ۱۴۱۰ ق.
۳۷. لیثی واسطی، علی بن محمد، عیون الحکم و المواعظ، تحقیق حسین حسینی بیرجندی، قم: دارالحدیث، بی‌جا، ۱۳۷۶ ش.

۳۸. مبرد، محمدبن یزید، الكامل فی اللغة و الادب، تحقیق تغارید بیضون و نعیم زررور، بیروت دارالکتب العلمیة، بی چا، ۱۴۰۹ق.
۳۹. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمة الاطهار، بیروت دار احیاء التراث العربی، بی چا، ۱۴۰۳ق.
۴۰. محمدی ری شهری، محمد، اخلاق مدیریت، قم سازمان چاپ و نشر دارالحدیث، چاپ هفتم، ۱۳۹۱ش.
۴۱. محمدی ری شهری، محمد، طباطبائی، محمد کاظم و طباطبائی نژاد، سید محمود. دانش نامه امیرالمؤمنین علیه السلام بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ، مترجم عبدالهادی مسعودی، قم دارالحدیث، بی چا، ۱۳۸۶ش.
۴۲. محمودی، محمد باقر، نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، بیروت دارالتعاریف، بی چا، ۱۳۹۶ق.
۴۳. مسکویه، احمد بن محمد، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، قم، بیدار، بی چا، بی تا.
۴۴. مفید، محمد بن محمد، الاختصاص، مترجم حسین صابری، تهران شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۸۸ش.
۴۵. مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، تحقیق: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث العربی، قم المؤتمر العالمی للشیخ المفید، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
۴۶. مفید، محمد بن محمد، الارشاد، مترجم محمد باقر ساعدی خراسانی، تهران اسلامیة، بی چا، بی تا.
۴۷. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام، تهران دارالکتب الاسلامیة، چاپ اول، ۱۳۸۶ش.
۴۸. ممتاز، حسین، پرچ، مهرداد، اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام، تهران مؤسسه دانش ماندگار عصر، چاپ دوم، ۱۳۹۵ش.
۴۹. منسوب به امام صادق علیه السلام، جعفر بن محمد، مصباح الشریعة، مترجم و شارح عبدالرزاق بن محمد هاشم گیلانی، شارح زین الدین بن علی شهید ثانی، تهران پیام حق، چاپ اول، ۱۳۷۷ش.
۵۰. موسوی، محسن و فرخیان، حمید، ماه درآب، قم دارالحدیث، چاپ اول، ۱۳۸۳ش.
۵۱. هارولد کونتز، سیریل اودانل و هینزوریچ، اصول مدیریت. ترجمه محمد هادی چمران، تهران انتشارات علمی دانشگاه صنعتی شریف، چاپ پنجم، ۱۳۸۷ش.